

DIMENSIUNEA ROMANTICĂ A EXILULUI PAȘOPTIST. CAZUL ION HELIADE RĂDULESCU

Mihai Chiper

Este Heliade un romantic¹? Ținând cont de identitățile polimorfe care i-au fost atribuite, „inclasabilul“ poet, lingvist, istoric, traducător, revoluționar, locotentent domnesc, probabil pretendent la tron, exilat, poate fi menționat și ca utilizator de atitudini romantice? Din ce punct de vedere și în ce măsură? Și putem identifica figurile romantice din profilul unor texte, registrul de sensibilitate folosit, sau din opțiunile existențiale alese la un moment dat?

Pentru a formula un posibil răspuns la aceste întrebări am apelat la perspectiva propusă de Roger Chartier, aceea de reistoricizare a studiilor literare și extindere a ariei de investigație pe domeniul rezervat până la începutul anilor '90 fostei „istorii a mentalităților“, evitând folosirea termenului de mentalitate și preferându-le pe cele de „reprezentare“ și de „strategie“². „Strategia“ permite înțelegerea adaptării, reflexă ori calculată, a comportărilor la circumstanțe, în timp ce „reprezentarea“ pune accentul pe schemele de percepere și apreciere care constituie temelia gândirii. Ambele doresc să ia distanță față de concepte globale precum „mentalitate“³.

Asupra controverselor stârnite de conceptul de romantism nu vom insista, rezumându-ne să delimităm semnificațiile utilizate aici. Primul aspect este cel de ordin stilistic, compozițional, din texte care aparțin pașoptiștilor, într-o proporție covârșitoare tributare aceluiași registru de reprezentări romantice și care împărtășesc un „cod“ de comunicare specific epocii. Vom identifica strategiile romantice, înțelese ca adaptare a comportamentelor și atitudinilor romantice la circumstanțele sociale, vizibile în decizii sau opțiuni. În acestea ar trebui să găsim reliefate următoarele trăsături: stilistic avem o reacție intensă a sensibilității, un raport disproporționat între incitație și ripostă, hipersensibilitate și dezechilibru; reacția poate fi depresivă – angoasă, decepție, sau stenică – entuziastă, idealistă, mesianică și, nu o dată, ele se pot succeda la același individ. Figurile romantice au o conștiință imperativă, fiind atrase de formele contestării – în religie de un Dumnezeu injust sau de o ierarhie clericală, iar în plan politic de un regim de opresiune⁴. În această idee, romantismul politic se exprimă prin apariția unor personalități care țin de profetismul reformator, de tipologia mesianică, un militantism revoluționar greșit cu inițiative utopice, în

care revoluția primează ca mijloc de acțiune. Mesianismul epocii romantice în Principate este impregnat cu sugestii biblice. Mesianicii pașoptiști se prezintă drept martiri ai unei cauze „sfinte“, care nu poate fi altceva decât cauza poporului. „Datoria sfântă“, ca sintagmă mobilizatoare, a generat efervescența excepțională a generației pașoptiste. Atingerea „aurei libertății“ (N. Bălcescu) sau a „răsăritului luminii ce nu va mai apune“ (C. Bolliac) cerea implicarea profundă în acțiunea socială și națională⁵.

În cadrul manifestărilor revoluționare, exilul se poziționează chiar în nucleul tare al referențialului romantic. Exilul semnifică absența din aria și tradiția socio-culturală națională. Condiția exilului începe deseori cu un accident biografic și sfârșește în cazurile mai fericite cu o renaștere spirituală. Izolați de mediul lor cultural de origine, obligați la izolare și la o condiție marginală, exilații descoperă resurse interioare de supraviețuire, fac față unor situații limită, iar personalitățile puternice se autodescoveră. Pentru romanticii europeni ai acelei vremi, exilul era o marcă a prestigiului, o validare a condiției existențiale, probă a autenticității, în care personalitatea se poate manifesta plenar. Exilul ajunge să însemne dovada irefutabilă a sacrificiului pentru ideile politice sau atașamentul pentru popor⁶. Acestei condiții nu i poate imputa prefăcătoria, calculul meschin ori biografia retușată. Cazul exilului pașoptist românesc este cu atât mai interesant. Exemplele sunt numeroase, elocvente și, chiar așa risipit și frământat cum era fenomenul, s-a dovedit destul de activ ca să alimenteze ideologic viața politică românească de mai târziu.

Ion Heliade Rădulescu reprezintă un caz unic al exilului românesc pașoptist, nu numai prin durata de nouă ani a exilului (1848-1857), cel mai lung și încrâncenat dintre exilurile pașoptiste, dar și prin schimbarea survenită în cadrul operei heliadești. Chiar dacă, din perspectiva eficienței politice și diplomatice nu a avut mereu momente de reușită, exilul lui Heliade este deosebit de cel al tovarășilor săi. Perioada survine după ce el avea deja o carieră bine constituită, recunoscută și apreciată de contemporani. Heliade pleacă pentru prima dată din țară la 46 de ani, lăsând practic totul pe seama soției.

Care ar fi explicația? Bineînțeles, se poate anticipa represiunea politică pe care ar fi putut-o declanșa noul domn Barbu Știrbey împotriva foștilor revoluționari, însă, curios, nu își motivează în acest fel opțiunea. Securitatea și libertatea propriei persoane, motivele cele mai evidente pentru a explica o asemenea peregrinare sunt total ignorate. În locul temerilor, îl regăsim animat de ideea de misiune ori în ipostaza de profet romantic reformator⁷, evidentă de altfel și pe parcursul revoluției.

Figură ce se autoportreizează în tușe eroice, Heliade explică, la bilanțul de un an, motivația sa: „Din nenorocirea mea și exilul d-voastră vor (i)eși multe la lumină pentru svânturata noastră patrie. Fără această catastrofă, nația nu era să aibă atâtea scrise spre luminarea drepturilor sale și străinii nu era să cunoască atâtea. Acum un an, nu poporul, ci chiar deputații Adunării Naționale franceze nu știau dacă Bucureștiul este în Bukara (sau) în Tataria. Vorbeam cu dâșii și mi se pare că vorbeam cu oameni de pe alte țărâmurii. Acum, poporul, burghezii,

literații cunosc că românii țin de familia latină, adică romani, că sunt frații francezilor, italienilor, spaniolilor, portughezilor⁸.

Cine se sacrifică în asemenea măsură nu poate să aibă decât o relație sanguină cu ideea de națiune și patrie. Pentru patrie, Heliade are cultul personalizării afective. Considerându-se „un fiu“, el are o misiune pe care o datorează „mamei“. Sacrificiul este unul autoimpus, în mărturisire, până la uitarea de sine, o dragoste cum numai un romantic o poate exprima: „Ce am promis Patriei am împlinit și dacă n-am împlinit ceva, au fost numai cele începute înaintea mișcării noastre“⁹. Sacrificiul este unul care intersectează simbolic problemele propriei familii. „De am cheltuit ceva pentru tipărituri pentru cauză, am luat de la gura copiilor care rămăseseră săraci ca să proclamăm egalitatea“¹⁰. Părăsirea țării în „Suvenirurile și impresiile unui proscris“ capătă accente alegorice: „Și, în ardoarea sa, sufletul mi se uni cu sufletul tuturor fraților ce au căzut sub loviturile călăului. Glasul meu împrumută glasurile lor și, în limba părinților mei, se prepară pentru cântecul meledicțiilor“¹¹.

S-a observat la Heliade o conștiință a damnării, insuflată de obsesia sacerdotal-mesianică¹². Numai „sacrificatul“ este cel care se consideră îndreptățit să ceară socoteală națiunii, dacă aceasta nu-i este recunoscătoare, potrivit așteptărilor sale. Astfel, îl regăsim autoipostaziat ca profet, într-o galerie respectabilă, într-una din corespondențele sale nedatate. „O! Români! Români! Pe Țichindeal îl lăsaserăți predă serbilor, pe Șincai, a murit cerșetor, pe G. Lazăr, a murit cu un an înainte de moarte (...). O români! Din străinii ce veniți la noi toți vă amăgiriți, toți vă despuiariți, toți se înavuțiți din drepturile și patrimoniile voastre și toți vă batjocoriți (...). Să nu dea Dumnezeu Românie să ajungi ca Iudeea ce își ucidea profeții. Îngrășat-ai și omorât-ai pe cei care te-au despuiat și te-au batjocorit și proscris-ai pe cei ce ți-au voit binele“¹³. Sau, în 1850, el își dezvoltă condiția damnatului în corespondența către N. Russo¹⁴. „Așa e lumea frate, i se urăse cu un om. Li se urăse atenienilor cu un Aristide (...), li se urăse ebreilor cu toți profeții (...). Au urât și au crucificat pe Christ; l-au abandonat toți, afară de Ioan; și pe mine de ce să nu mă urască românii? Ce minune e asta. Christ să rămâie până la cruce numai cu Ioan, și eu să am încă trei sau patru amici în Brussa. Causa este că îmi lipsește mult până mă voi perfecționa. Când aș fi perfect, m-ar abandona toți“.

O curiozitate este propria percepție asupra stilului de viață adoptat, mereu la limita necesităților financiare, așadar o condiție de creație neprielnică în comparație cu posibilitățile din țară. În 1853, într-un strop de luciditate, dublată de autocompătimitate, se situează singur sub dimensiunea romantică a existenței. „Cu toate acestea însă, nu crede că voi să mă arăt fără defecte – îi scrie prietenului Grădișteanu – însă nu am avut niciodată acelea cu care mă inculpară democrații oficiali. Am eu a-mi inculpa altele cu adevărat grave și mai vârtos ca tată; romanțul de a crede că am o patrie, când din dizgrația în ființă n-am avut nici una vitregă, romanțul de a-mi pune toate în pericol și însăși tipografia, tipărind într-însa proclamația și compromițând-o astfel, romanțul de a-mi da toate minutele în timp de trei luni într-o întâmpina zarva preparată și a scăpa ale

altora și viață și avere și a nu economisi câteva zile spre a asigura ale mele“ (...). „Pentru aceasta mă vor judeca copiii mei amar, în acestea era punctul când se cuvenea a-mi aduce aminte că sunt și tată, și alte asemenea acestora, ce parte venită dintr-o minte romantică și parte din neexperiență“.¹⁵

În tipologia călătorului romantic se încadrează prin temperament aventurierul Heliade. El tinde să treacă dintr-o ficțiune literară spre o realitate istorică, exilul devenind un mod de a exista, un scenariu inițiativ. În 1851, abia sosit la Chios, părăsit aproape de toți prietenii, „adăpostiți de doctrinele cele contrarii“, cu excepția lui G. Grădișteanu, pe care îl apreciază, mărturisește în parte resoriturile deciziilor sale. „(...) asemenea sacrificiuri nu aduc nici un folos nici într-o parte nici în într-alta: sunt curat romanțuri și eu nu mă fericesc când aș avea copiii sau frații sau amicii cu capete romantice“, adăugând că „scoțând romanticismul de la d-ta și de la mine, rămânem cu ceea ce e bine a rămâne la niște oameni de vârsta noastră și a ceea ce este raționabil și durabil“.¹⁶

În nici un caz Heliade nu și-a închipuit că exilul va dura, cu o mică întrerupere, peste nouă ani. Treptat însă a devenit un mod de viață. Heliade a experimentat în lunile revoluției un rol care i s-a părut, probabil, o încununare a carierei de profet, în care creatorul de lumi utopice fusese invitat să-și edifice visul pe pământ. Atitudinea sa poate fi descrisă ca tipic romantică pentru că investește în utopiile sale propria existență, timpul, efortul și agoniseala unei vieți, destinul și viitorul propriei familii. Dintre revoluționarii marcanți, este printre puținii care au totul de pierdut, fie prin raportare la familie (pe care Bălcescu nu o are), fie prin raportare la mijloacele de existență: exilat, Heliade nu mai are practic nici un venit. Tipografia sa, în care se tipărise proclamația de la Islaz, devastată, nu mai producea nimic.

Prin exil, Heliade nu adoptă brusc un anume registru de sensibilitate. Precedentele sale sunt binecunoscute și au făcut multă vâlvă în epocă. Opțiunile romantice în acțiunea politică le surprindem în prestația lunilor de acțiune revoluționară, în impresia de teatralitate a existenței lui Heliade, care-și „asumă fiecare acțiune în gesturi simbolice și o descompune în atitudini“.¹⁷ Fiecare decizie, de la instalarea tipografiei naționale pe locul patului de suferință al lui Gh. Lazăr, la celebra mantie albă, pe care o adoptă ca semn distinctiv în timpul revoluției, încorporează sensul unei existențe care se vrea simbolică¹⁸. Inițiativele heliadești se produc cu regularitate pe o scenă publică. În timpul revoluției, preoții din Cioplea erau unul catolic și celălalt ortodox. Heliade îi pune să se îmbrățișeze în numele unui Dumnezeu universal, al lui Iisus Poporul¹⁹, marcă a unei utopii evanghelice de coloratură ortodoxistă²⁰.

Propria viziune despre istorie este și mai explicită. „Istoria, frate, e ca un tablou istoric. Poți face un tablou istoric fără personaje?“. El îi scrie lui I. D. Negulici, în 1851, despre „oamenii ce toată ziua era pe scenă în timpul revoluției“. „Bine sau rău, îmbrăcați cu mantie albă sau în ghebă, legați sau cocoșați, închiși prin bordeie (...). Lamartine își spune și câte plete blonde îi dese Dumnezeu, de semăna cu un Cupidon. Louis Blanc, Ledon Rollin spun câte și mai câte. Și dacă întreb de ce scriu așa, îți spun că tot omul e dator singur aș

face un nume și să nu se aștepte de la alții (...). Unde vorbesc de Heliade, este că nevoia mă învață să pui actor pe scenă²¹. S-a observat că în spiritul revoluționar se poate vorbi de o reală judecată a istoriei după canoanele teatrului. Babeuf ia numele de Grachus și preia prin aceasta un rol; când Charlotte Corday îl asasinează pe Marat, își asumă un rol sociologic perfect suprapus celui estetic – cultul tiranicizilor, legat de Brutus, un cult estetic și unul politic²². În economia revoluției, teatralitatea are un scop bine definit: suspendă discursul, favorizând o comunicare simbolică mult mai eficace, având în vedere absența unui limbaj politic în rândul participanților.

Heliade nu este deloc un novice în capacitatea de a comunica prin gesturi și atitudini cu masele, experiența sa pre-pășoptistă fiind evocatoare. Fin psiholog, acordă o importanță deosebită aspectelor legate de imaginea sa publică. Spaima de a nu se compromite apare ca un leit-motiv în corespondența sa. Încă de tânăr, se arată un observator atent al exercițiului puterii. În 1834, proaspătul domn Alexandru Ghica (1834-1842) are o perioadă scurtă de corespondență cu, pe atunci, publicistul Heliade, în care cel din urmă se încumetă la sfaturi „îndrăznețe”, cum le califică chiar el²³. Care sunt sfaturile? „Omul e maimuță, și vrea să placă și mai vârtos celor mai mari²⁴. „Tot meșteșugul însă de a-l câștiga încetul cu încetul cu desăvârșire pe acești oameni și a-i mântui, ca să fie astfel, din calea pierzării, este să nu-i aduci niciodată la îndoială, și niciodată să nu-i pui în stare a cunoaște un cuget cu două înțelesuri, lucru care, pe de o parte, este pricinuitoare de răceală și, pe de altă parte, micșorează caracterul celui mare și cu sufletul și cu puterea²⁴.

Ce anume scrie Heliade în exil? Autorul se dovedește foarte prolific, având în vedere activitatea sa de până atunci. Trauma înstrăinării este evocată în „Souvenire et impressions d'un proscrit” (1850) și „Memoires sur l'histoire de la regeneration roumanie” (1851); „Protectorat du czar. Descrierea Europei după tractatul de la Paris”, opere cu pretenții filosofice – „Biblice” (1858), „Echilibru între antithese” (1859-1869), la care se adaugă o corespondență masivă. În tot această perioadă Heliade se află sub influența socialiștilor creștini și a doctrinelor esoterice romantice, transformate în literatură de popularizare. Gânditorii care-i alimentau reflecțiile se numeau Pierre Leroux, Fourier sau Aime Martin, exemple de naivitate romantică primordială.

Firește, exilul nu catalizează armonia. Fiecare exilat își construiește propria biografie, propria versiune asupra trecutului, diferențe care le asigură, în final, identitatea ca membri ai unei grupări politice. Primite cu răceală și cu multă ironie de Bălcescu, Alecsandri sau Ion Ghica²⁵, „Suvenirurile și impresiile unui proscris” a căpătat ulterior statutul unui document memorialistic de mare importanță. Pentru a depăși criticile, cauzate de erorile de evaluare, autorul a acceptat rectificările propuse ulterior de către Tell și Pleșoianu în ședințe de citire, special organizate cu revoluționarii care au dorit acest lucru. Miza memoriilor o reprezintă „rolul”, importanța pe care fiecare revoluționar a imprimat-o evenimentelor²⁶, iar ședințele în sine constituiau un interesant model

de difuziune a limbajului romantic postrevoluționar, regăsit ulterior în aproape toate textele pașoptiste. Ciclul memoriilor heliadești copleșește deceniul de după 1848. Se inaugurează o nouă stilistică, care coincide în mod fericit cu starea de spirit a celui exilat și devine nota caracteristică a întregii literaturii scrise în afara țării. În cadrul exilului, toți revoluționarii deplâng, pe tonalități diferite, ocazia pierdută. Lamento-ul sau apostrofa heliadească sunt treptat adoptate de exilați, toți începând să scrie ca el. Biblismul lui Heliade devine emblema stilistică a exilului²⁷. Bălcescu își scrie unele părți din „Români sub Mihai Voievod Viteazul“, în aceeași cadență, frazeologie heliadească; I. Brătianu, C. A. Rosetti și D. Bolintineanu vor umple cu același stil publicațiile occidentale. Stilistica textelor românești din exil este atât de uniformizatoare și contagioasă, încât operele devin permutabile ca nume de autori, iar o operă precum „Cântarea României“, până să i se stabilească autorul, a putut fi atribuită un timp mai multor scriitori²⁸, chiar pe bază de argumente stilistice.

S-a semnalat că fațeta cea mai spectaculoasă a exilului lui Heliade rămâne cea stilistică. Heliade devine un alt autor de texte, el descoperind retorismul romantic al secolului al XVIII-lea, mai precis modelul Lamennais: sentimentalismul combinat cu referința biblică, exprimat în fraza cadențată din „Paroles d'un croyant“. Exprimarea lui Heliade va ajunge la antipozii vorbirii populare și spontane din epoca prerevoluționară. Fraza obișnuită se transformă în exortatie solemnă, adaptată regiei romantice.

Conținutul „Suvenirurilor și impresiilor unui proscris“ își revendică total titlul și se înscrie sub semnul călătoriei romantice. Temperamentul și viziunea, subiectivismul impresiilor, tipologia călătoriei, trăirile peregrinilor, redactarea și mijloacele de compoziție țin de sensibilitatea romantică. Cu o mare putere de iluzionare, Heliade, eroul, răzvrătit și demiurgic, se închipuie înaintea divinității, căreia îi reproșează indiferența față de cauza fraților săi: „Dumnezeu al iubirii, unde este a ta justiție și omnipotență? Cui ai lăsat un popor ce s-a sculat în numele tău?“ Alături, întâlnim romantizarea antichității, vizibilă în descrierea Eladei, aversiunea pentru Napoleon, tipică romanticilor (ajunge la mormântul acestuia, la Ajaccio, dar nu coboară de pe puncte scuzându-se prin riscul dobândirii unui guturai).

În cazul „Memoriilor asupra regenerării române“ surprinde funcționarea într-un mod imprevizibil a istoriei și a ficțiunii, versiunea subiectivă a faptelor²⁹. Scrise la persoana a III-a, „Memoriile“ marchează o intenție de obiectivare (Heliade autorul și Heliade eroul unor episoade sunt două mari euri diferențiate). Textul este scris ca o primă imagine epică evenimentelor de la 1848. Peregrinările sale se desfășoară pe un traseu bipolar Occident și Orient, parcurs între noiembrie 1848 și mai 1849. Forțat de context să se refugieze în Transilvania, apoi la Orșova, traversează Serbia, Croația, Styria, Bavaria, Frankfurt, urmează linia Rinului și străbate „țara belgilor“, grăbit să atingă „țara libertăților“, Franța. De aici va merge la Londra pentru a se reîntoarce la Paris, într-o acțiune donquijotească, de vreme ce oamenii „liberi și drepti“ rămăseseră doar protocolari. Părăsește Franța, cu promisiunea de a nu o mai vedea, se îmbarcă la

Marsilia pentru Constantinopol, unde nimereste într-un moment cât se poate de inoportun: debarcarea ar fi însemnat internarea sa la Brussa. În lipsă de alternative, recurge la un itinerariu invers, întrerupt tragic lângă Trapani, unde vasul pe care se afla naufragiază, o călătorie sub semnul hazardului tipic romantic. Reia călătoria spre Paris, același capăt și început de drum.

Prin acest itinerariu, deopotrivă sub semnul geografiei simbolice și al celei sentimentale, Heliade se diferențiază de călătorii iluminiști – Golescu, Asachi, Cipariu, Barițiu, Laurian sau Kogălniceanu – care aveau un scop precis: documentarea. Heliade se înscrie în gruparea celor care se revendică de la Alecsandri, D. Rallett, Bolintineanu, Codru Drăgușanu, nume ce ilustrează cât se poate de bine călătoria romantică. Și nici din această perspectivă pe Heliade nu-l puteam încadra cu ușurință. „Suvenirurile“ nu se confundă cu seria. Apelul frecvent la propria experiență revoluționară, precum și proiectarea de-a lungul paginilor când a posturii tribunului, când cea a martirului neamului, sau a profetului neînțeleș conferă peregrinărilor conotații revoluționare sau de „mandat al unui popor“, încât paragrafele, s-a spus, dau impresia unei *călătorii angajate*.

-
- 1 Am optat pentru dimensiunea romantică, lăsând-o la o parte pe cea „histrionică“, descrisă din perspectiva relațiilor și a dorinței de putere. Am lăsat în plan secund ideologia politică – conservator legitimistă în raport cu puterea suzerană, Poarta Otomană, – opțiune nu mai puțin interesantă și necesară pentru înțelegerea rolului său în revoluția de la 1848. Vezi Mircea Anghelescu, *Echilibrul între antiteze. Heliade – o biografie*, București, Editura Univers Enciclopedic, 2001.
 - 2 Roger Chartier, *Lecturi și cititori în Franța Vechiului Regim*, București, Editura Meridiane, 1997, p. 6.
 - 3 Am considerat îndreptățite observațiile făcute de Peter Burke în *Istorie și teorie socială*, București, Editura Humanitas, 1999, care atrage atenția asupra problemei „imobilității“ acestui concept (p. 113). La ele se adaugă lipsa preocupării pentru diferență, pentru situațiile conflictuale între cei care împărtășesc atitudini și sensibilități diferite. Burke mai semnalează pericolul omogenizării, lipsa variațiilor la diferite niveluri; indivizii nu gândesc în același fel, nici măcar cu regularitate în funcție de un spirit colectiv și aleator din considerente ce țin propria personalitate.
 - 4 Paul Cornea, *Originile romantismului românesc*, București, Editura Minerva, 1972, p. 11-15.
 - 5 Simona Nicoară, *Istorie și imaginar. Eseuri de antropologie istorică*, Cluj, Editura Presa Universitară Clujeană, 2000, p. 198.
 - 6 Pentru o sumară punere în temă vezi Bronislaw Baczko, *Revoluționarul*, în *Omul romantic*, volum coordonat de François Furet, Iași, Editura Polirom, 2000.
 - 7 Sorin Antohi, *Civitas imaginalis. Istorie și utopie în cultura română*, București, Editura Litera, 1994, p. 27.
 - 8 N.B. Locusteanu, Ion Heliade Rădulescu, *Scrisori din exil*, București, Editura Tipografia Modernă Gregorie Luis, 1891, p. 30.
 - 9 *Ibidem*, p. 7.
 - 10 *Ibidem*, p. 8.
 - 11 I. H. Rădulescu, *Suvenire și impresii ale unui proscris*, București, Editura Dacia, 1975, p. 35.
 - 12 Sorin Antohi, *op. cit.*, p. 27.
 - 13 N.B. Locusteanu, *op. cit.*, p. 192.

- 14 *Ibidem*, p. 48.
15 *Ibidem*, p. 216.
16 *Ibidem*, p. 133.
17 Ioana M. Petrescu, *Mic dicționar. Scriitori români*, coordonare și revizuire științifică M. Zăciu în colaborare cu Marian Papahagi și A. Sasu, București, 1978, p. 253.
18 *Ibidem*, p. 254.
19 G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, Minerva, 1982, p. 137.
20 Sorin Antohi, *op. cit.*, p. 27.
21 G. Potra, N. Simache, G.G. Potra, *Ion Heliade Rădulescu. Scrisori și acte. Studii și documente*, București, Editura Minerva, 1972, p. 109-110.
22 Sorin Antohi, *op. cit.*, p. 83.
23 G. Potra, *op. cit.*, p. 10.
24 *Ibidem*, p. 14.
25 Mircea Zăciu, *1872-1972. Ion Heliade Rădulescu*, în „Echinox”, nr. 10, 1972, Cluj, p. 11.
26 G. Potra, *op. cit.*, p. 108.
27 Mihai Zamfir, *Exilul lui Heliade. Exilul romantic. Exilul*, în „Viața românească”, nr. 4, 1984, p. 48.
28 Mihai Zamfir, *op. cit.*, p. 44-50.
29 Mircea Zăciu, „Vatra”, nr. 6, 1972, p. 6.